

Η διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας με τη δραματοποίηση ιστορικών προσώπων που επιχειρηματολογούν: αρχαϊκή και κλασική εποχή

Αλέξανδρος-Νεκτάριος Ι. Βασιλείου-Δαμβέργης

Δρ Πανεπιστημίου Κρήτης, Εκπαιδευτικός ΠΕ02

damvergis@yahoo.gr

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της εισήγησης είναι να προτείνει πρακτικές ρητορικής άσκησης με δραματοποίηση ιστορικών προσώπων κατά τη διδασκαλία της ιστορίας του αρχαίου κόσμου στο ελληνικό σχολείο. Αναλυτικότερα, το μοντέλο διδακτικής θα περιλαμβάνει στη διδασκαλία κάθε θέματος που προσφέρεται γι' αυτόν τον σκοπό τη δραματοποίηση σημαντικών προσώπων και την επιχειρηματολογία τους για τις θέσεις τους με τη μορφή ρητορικού λόγου απέναντι σε αυτούς που υποστηρίζουν την αντίθετη θέση.

Λέξεις-κλειδιά: διδακτική ιστορίας, θεατρικό παιχνίδι, ρητορική άσκηση

➤ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το διδακτικό εγχείρημα θα έχει ως πρότυπο τους *δισσούς λόγους* των σοφιστών και τις τετραλογίες του Αντιφώντα, καθώς και τους αγώνες λόγων των αρχαίων δραμάτων. Στην πραγματολογική συγκρότηση θα ακολουθούν τον τρόπο που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης τις δημηγορίες των ιστορικών προσώπων. Οι μαθητές με θεατρικό παιχνίδι θα υποδύονται δύο ιστορικά πρόσωπα και θα υποστηρίζουν ρητορικά τις θέσεις τους. Η ρητορική αυτή άσκηση θα γίνεται πάντα με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού στον σχεδιασμό της και μπορεί να εφαρμόζεται σε περιπτώσεις ιστορικών προσώπων, είτε έχει σωθεί ο λόγος στις φιλολογικές πηγές τους είτε όχι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα έχει όταν δεν έχει σωθεί ο ίδιος ο λόγος του ιστορικού προσώπου που δραματοποιούμε, αλλά τον αναπλάθουμε από τα ιστορικά στοιχεία που σώζουν οι γραπτές πηγές και τα μνημεία. Η άσκηση θα γίνεται με τη συγκρότηση ρητορικού λόγου, διαρθρωμένου κατά τα πρότυπα των αρχαίων ρητορικών λόγων. Η ίδια τεχνική μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε κεφάλαιο της αρχαίας ελληνικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής ιστορίας, στη Β' Γυμνασίου και τη Β' Λυκείου αντίστοιχα, καθώς και στη Δ' και Ε' Δημοτικού, υπό όρους και με λιγότερες απαιτήσεις.

➤ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η εφαρμογή αυτής της διδακτικής προσέγγισης, που είναι ταυτόχρονα άσκηση εμπέδωσης (Πηγιάκη, 1999; Μασσαγγούρας, 2002; Ξωχέλλης, 2010; Χατζηδήμου, 2010; Πυργιωτάκης, 2011), έχει τέσσερις στόχους: α) Να διεγείρει το ενδιαφέρον του μαθητή κατά την επεξεργασία και εμπέδωση της γνώσεως με τη δραματοποίηση και το θεατρικό παιχνίδι σημαντικών ιστορικών προσώπων που επιχειρηματολογούν. Πάντα η δραματοποίηση και το θεατρικό παιχνίδι ενθαρρύνει την αυτενέργεια και τη δημιουργικότητα.

β) Να συντελέσει στην καλύτερη κατανόηση των ιστορικών συνθηκών. Το να δραματοποιήσεις κάποιο ιστορικό πρόσωπο επί τη βάση ρητορικού λόγου, προϋποθέτει όχι μόνο καλή γνώση της δομής του ρητορικού λόγου, αλλά και την καλή γνώση της προσωπικότητας του προσώπου αυτού, των συνθηκών και της εποχής όπου έζησε, του βίου και της πολιτείας του.

γ) Να ασκήσει τους μαθητές στη συγκρότηση και υπεράσπιση θέσεων με τη συγκρότηση ανάλογης επιχειρηματολογίας. Το εγχείρημα θα έχει ως πρότυπο τους *δισσούς λόγους* των σοφιστών και τις τετραλογίες του Αντιφώντα, τους αγώνες λόγων των αρχαίων δραμάτων, καθώς και τον τρόπο που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης τις δημηγορίες των ιστορικών προσώπων (Kennedy, 2004). Δηλαδή, θα υποδύονται μαθητές δύο ιστορικά πρόσωπα και θα υποστηρίζουν ρητορικά τις θέσεις που γνωρίζουμε από τις πηγές ότι υποστήριξαν. (Χρυσουφίδης, 2003; Κολιπέτρη, 2006; Werner, 1996; Huberman, 1992). Η διδασκαλία της ρητορικής ήταν ένα από τα βασικά μαθήματα των σχολών κατά την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή εποχή και την ύστερη αρχαιότητα (κίνημα του Αττικισμού και Ασιανή ρητορική).

δ) Να ψυχαγωγήσει. Το θεατρικό παιχνίδι και η δραματοποίηση αποτελούν ψυχοπνευματική δραστηριότητα, που πέραν της εμπέδωσης της γνώσης, με τον λόγο και την κίνηση ψυχαγωγεί με τρόπο δημιουργικό και ευχάριστο. Βασικός ήταν, κατά τον Δημοσθένη, ο ρόλος της υπόκρισης κατά την εκφώνηση του λόγου. Εδώ θα έχουμε και συγκρότηση του ρητορικού λόγου και δραματοποίηση και υπόκριση ανάλογα με το ιστορικό πρόσωπο που δραματοποιούμε (Βιδάκη 2002· Βασιλείου-Δαμβέργης 2017· Fannon 2000· Gyax 1987· Werner 1996).

➤ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η διδακτική προσέγγιση στηρίζεται αφενός στις αρχές της διδασκαλίας με δραματοποίηση διαλόγων και θεατρικό παιχνίδι, αφετέρου στις αρχές της ρητορικής και επιχειρηματολογίας μέσα από το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο και της Έκφρασης-Έκθεσης για το Γυμνάσιο και το Λύκειο. Επειδή ακριβώς συνδυάζει τη γνώση που προέρχεται από περισσότερα του ενός γνωστικού αντικείμενου (ιστορία, αρχαία ελληνικά, γεωγραφία-τοπογραφία, αρχαιολογία), συγκροτείται και υλοποιείται επί τη βάση της διαθεματικότητας. Κατεξοχήν, μπορεί να εφαρμοστεί στη διδασκαλία της Αρχαίας Ιστορίας Α΄ Γυμνασίου και Ιστορίας του Αρχαίου

Κόσμου Α΄ Λυκείου, αλλά η ίδια τεχνική μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε κεφάλαιο της Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής και Βυζαντινής Ιστορίας στη Β΄ Γυμνασίου και τη Β΄ Λυκείου αντίστοιχα. Μπορεί επίσης να εφαρμοστεί στη Δ΄ και Ε΄ Δημοτικού, υπό όρους (Ασλανίδου, 2010; Γιαννακοπούλου, 1994; Χρυσ αφίδης, 2003; Werner 1996; Huberman, 1992).

▼ ΥΛΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΣ

Ως βάση θα έχουμε τις διδακτικές ενότητες των διδακτικών βιβλίων και τις αρχαίες πηγές που μιλούν για τα συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Πλούταρχος). Εικόνες από αρχαιολογικούς χώρους και αντικείμενα μπορούν να προβάλλονται με ψηφιακό προβολέα, ώστε να έχουμε εποπτεία του χώρου που σχετίζεται κάθε φορά με τη διδακτική ενότητα. Η διδασκαλία μας στη σχολική αίθουσα μπορεί να συμπληρωθεί με επιλεγμένες επισκέψεις στους σχετιζόμενους αρχαιολογικούς χώρους και στα αρχαιολογικά μουσεία, στο πλαίσιο εκπαιδευτικών περιπάτων ή ημερησίων εκδρομών του σχολείου.

Η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας μπορεί να μετρηθεί μέσω της διαδικασίας αξιολόγησης με ποιοτικούς και ποσοτικούς δείκτες, αφού χρησιμοποιήσουμε τα τμήματα εφαρμογής ως πειραματικές ομάδες και τα τμήματα συμβατικής διδασκαλίας ως ομάδες ελέγχου. Επίστεψη του όλου εγχειρήματος θα αποτελέσει μία συνολική παρουσίαση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων του οικείου δήμου, στο τέλος της σχολικής χρονιάς (Hooper-Greenhill, 1999 και του ιδίου 2000).

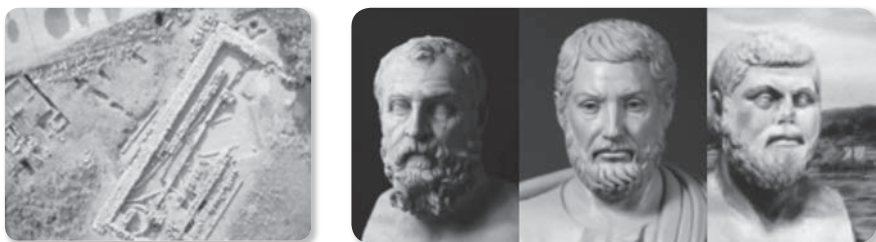
▼ ΣΤΟΧΟΙ

Οι στόχοι θα είναι γνωστικοί και συναισθηματικοί (Πηγάκη, 1999). Οι μαθητές, αφού κατανοήσουν τις ιστορικές συνθήκες κάθε ιστορικής περιόδου, με βάση τις αρχαίες πηγές, θα αναλαμβάνουν να δραματοποιήσουν ιστορικά πρόσωπα ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου (σχολικής τάξεως), υποστηρίζοντας την πραγματική θέση που πήραν, συγκροτώντας ρητορικό λόγο με βάση τη δομή (exordium, narratio, probatio, peroratio) και τα γνωρίσματα της αρχαίας ρητορικής (επιχειρήματα επί τη βάσει αποδείξεων, εκ του εικότος, ενθυμήματα). Ενίοτε, μπορούν να δραματοποιούν και το πρόσωπο που υποστήριζε την αντίθετη άποψη (Kennedy, 2004).

Οι συγκεκριμένες προτεινόμενες περιπτώσεις εφαρμογής του μοντέλου που μας απασχόλησαν στην έρευνα ήταν: α) Οι Ερετριείς ευγενείς υπό τον βασιλιά τους ερίζουν στην *άγορη*, μπροστά στη βασιλική οικία στην Ερέτρια, με τους Χαλκιδείς, υπό τον βασιλιά τους Αμφιδάμαντα, για τα δικαιώματα στην κατοχή του Ληλαντίου πεδίου, κάπου στο 750 π.Χ., πριν ξεσπάσει ο Ληλάντιος Πόλεμος, β) Αθηναίοι αριστοκράτες και εκπρόσωποι των κατώτερων τάξεων επιχειρηματολογούν ενώπιον του Σόλωνα, αντιδρώντας στις μεταρρυθμίσεις του 594 π.Χ., γ) Κλεισθένης και Ισαγόρας συζητούν στην

Εκκλησία του Δήμου για την πολιτειακή μορφή που υποστηρίζουν, δ) διάλογος το 490 π.Χ. στην Εκκλησία του Δήμου της απειλούμενης από τους Πέρσες Ερέτριας, ανάμεσα στους ευγενείς Εύφορβο και Φίλαγρο, που προτείνουν παράδοση, και σε εκπρόσωπο του λαού που υμεραμύεται της αντίστασης της πόλης, ε) ένας Αθηναίος κατηγορεί τον Θεμιστοκλή ότι χρησιμοποιεί τη δόξα του για να γίνει τύραννος και εκείνος απολογείται και υπερασπίζεται τον εαυτό του ενόψει οστρακισμού.

Ερέτρια: *ιερό Δαφνηφόρου Απόλλωνος, Σόλωνας, Κλεισθένης και Θεμιστοκλής.*
<http://www.eniportal.gr/content.aspID=22751>, <https://ohifront.wordpress.com/2014/07/05/o-αρχαίος-σοφός-και-πολιτικός-σολων-ο/>, <https://el.wikipedia.org/wiki/Κλεισθένης>, http://impschool.gr/erga-emeres16-17/images/etos16-17/gymnasio/a_gym/a3/istoria/1.pdf

Στη διδακτική ενότητα «Γεωμετρικοί χρόνοι» στην Α΄ Λυκείου και Α΄ Γυμνασίου αντίστοιχα, αφού διδάξουμε τα σχετικά με την κοινωνική και πολιτική οργάνωση των Ομηρικών χρόνων, τον πνευματικό και υλικό πολιτισμό, με κορυφαία εκδήλωσή του τα Ομηρικά έπη, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ως πηγή από μετάφραση το προοίμιο της Ιλιάδας και συνδυαστικά το απόσπασμα ομηρικής *άγορῆς*, π.χ. τους στίχους 104-129 από το Α΄ της Ιλιάδας. Στο προοίμιο ο ποιητής εκθέτει την αιτία για την οποία συμβαίνουν τα γεγονότα για τα οποία θα μιλήσει, την *μῆνιν* του Αχιλλέα, για την προσβολή που του έγινε από τον αρχιστράτηγο Αγαμέμνονα, και τις δυσμενείς επιπτώσεις της για τον στρατό των Αχαιών:

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος 1
ούλομένην, ἣ μυρὶ Ἀχαιοῖς ἄλγε΄ ἔθηκε,
πολλὰς δ’ ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεύχε κύνεσσιν
οἰωνοῖσί τε πᾶσι, Διὸς δ’ ἐτελείετο βουλή, 5
ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε
Ἄτρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλλεύς

(Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*, στ. 1-7).

Ο Αγαμέμνονας δεν δέχεται λύτρα από τον ιερέα του Απόλλωνα Χρῦση, προκειμένου να ελευθερώσει την κόρη του Χρυσηίδα, και έτσι ο Απόλλων, μετά από δέηση του ιερέα του, ρίχνει λοιμική θανατηφόρα αρρώστια στον στρατό των Δαναών

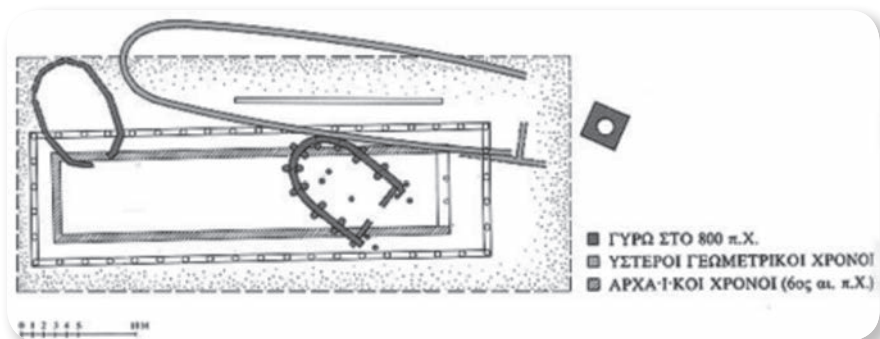
έξω από τα τείχη της Τροίας (για την ίδια την Τροία βλ. Allen, 1999; Bauer, 2007; Blegen, 1963). Σε μία εντυπωσιακή εικόνα, ο ίδιος ο Απόλλων, ο θεός του φωτός, τόσο θυμωμένος, που έμοιαζε με τη νύχτα, στήνεται απέναντι από το στρατόπεδο και τοξεύει ζώα και ανθρώπους με τα θανατηφόρα βέλη του λοιμού. Μετά από εννιά μέρες θανατικού, ο Αχιλλέας, στο στρατόπεδο των Αχαιών, συγκαλεί αγορά, δηλαδή συνέλευση του στρατού. Στην ομηρική αγορά δικαίωμα αγόρευσης έχουν μόνο οι βασιλείς, προεξάρχοντας του αρχιστρατήγου Αγαμέμνονα, ενώ ο υπόλοιπος στρατός (ή αν γινόταν στο πλαίσιο της πόλης ο λαός) ενημερωνόταν (Latacz, 2004; Latacz, 2000; Latacz, 2001). Η συγκεκριμένη *άγορη* συγκαλείται για να συζητήσουν την αιτία για την οποία ο θεός έχει οργισθεί:

Ἐννήμαρ μὲν ἀνὰ στρατὸν ὦχετο κῆλα θεοῖο,
τῇ δεκάτῃ δ' ἄγορήνδ' ἐκαλέσσατο λαὸν Ἀχιλλεύς·
τῷ γὰρ ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη·
κῆδετο γὰρ Δαναῶν, ὅτι ῥά θνήσκοντας ὄρατο.
οἱ δ' ἐπεὶ οὖν ἤγερθεν ὀμηγερέες τ' ἐγένοντο,
τοῖσι δ' ἀνιστάμενος μετέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς
(Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*, στ. 53-58).

Ακολουθεί η συζήτηση, κατά την οποία αποκαλύπτεται η ασέβεια του Αγαμέμνονα από τον μάντη Κάλχαντα, και η φραστική σύγκρουσή του με τον Αχιλλέα (Ὅμηρος, *Ἰλιάδα*, στ. 59-303). Με βάση το ομηρικό πρότυπο μπορούν οι μαθητές, με τη βοήθεια του καθηγητή, να δημιουργήσουν ρητορικούς λόγους για κάποιο άλλο περιστατικό που μαρτυρείται ιστορικά, όπως ο περίπου σύγχρονος με τη σύνθεση της *Ιλιάδας* Ληλάντιος Πόλεμος στην Εύβοια (μέσα 8ου αιώνα π.Χ.), που διήρκεσε μέχρι τον 7ο αιώνα π.Χ. Το μοντέλο αυτό μπορεί να ανασυνθέσει με θεατρικό παιχνίδι ρόλων την τεταμένη ατμόσφαιρα μεταξύ Ερετριέων και Χαλκιδέων, που συγκρούονται πολεμικά για την κατοχή του Ληλάντιου πεδίου (Boardman, 1996; Coldstream, 1997; Lemos, 2010; Porpham και άλλοι, 1993; Porpham και άλλοι, 1982; Βασιλείου-Δαμβέργης, 2014:258-281; Σακελλαρίου, 2005: 14-37). Την ανασύνθεση και δραματοποίηση μπορούμε να κάνουμε για μαρτυρούμενα ιστορικά γεγονότα, αξιοποιώντας τοπογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα, ακόμα και αν δεν σώζονται λεπτομέρειες.

Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να σκηνοθετήσουμε μία ομηρική *άγορη*, η οποία λαμβάνει χώρα έξω από την οικία του βασιλιά της Ερέτριας (βασιλική οικία ή «Δαφνηφορείο»), όπου αργότερα αναπτύχθηκε η λατρεία που τελούσε ο βασιλιάς, δηλαδή αυτή του Απόλλωνος Δαφνηφόρου (Berard 1972· του ίδιου 1978 του ίδιου 1983 του ίδιου 1986·Coldstream 1997·Μαζαράκης-Αινιάν 2000 του ίδιου 2005 Βασιλείου-Δαμβέργης 2014, σ. 316-329). Στη συζήτηση θα λαμβάνουν μέρος ο ίδιος ο βασιλιάς και οι ευγενείς της Ερέτριας, με τον βασιλιά της Χαλκίδας Αμφιδάμαντα και τους ευγενείς της Χαλκίδας. Ο Αμφιδάμας και οι Χαλκιδείς στον λόγο τους θα εγείρουν αξιώσεις, κατά τα ομηρικά ήθη, να αποσυρθούν άμεσα οι Ερετριείς από το Ληλάντιο πεδίο και να τους παραδώσουν την παλιά τους πρωτεύουσα (Ξηρόπολη στο Λευκαντί/Παλ. Ερέτρια) και το φρούριο των Φύλλων, τη θέση Βράχος, ανατολικά του Λήλαντα (Ba-

σιλείου-Δαμβέργης 2014, σ. 258-281). Σε αυτές τις αγορεύσεις που θα συνθέσουμε, οι Χαλκιδείς θα θεμελιώνουν τις αξιώσεις τους σε μύθους, χρησμούς που αποκαλύπταν τη θέληση των θεών, στην απόσταση του Ληλαντίου πεδίου από το νέο πολιτικό κέντρο της Ερέτριας και ταυτόχρονα στην εγγύτητά του στη Χαλκίδα που αναπτυσσόταν, ακόμα και σε δικαιώματα που προκύπτουν από τη συγγενεία τους με τον βασιλικό οίκο των Ερετριέων, και συγκεκριμένα με τον Αΐκλο, πρόγονο του βασιλιά των Ερετριέων και ιδρυτή της Ερέτριας στην αρχαία θέση της (Λευκαντί) τον 10ο αιώνα π.Χ. Ο αντίστοιχος πρόγονος του Αμφιδάμαντα και των Χαλκιδέων, και ιδρυτής της Χαλκίδας μετά τα Τρωικά, ήταν ο αδελφός του Αΐκλου, ο Κόθος (Βασιλείου-Δαμβέργης 2014, σ. 274).

Ερέτρια: το δυτικό τείχος στη δυτική συνοικία. Κάτοψη του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή
<http://www.evia-guide.grenplacesμνημείαancient-theatre-eretria.html>,
http://odysseus.culture.grh2gh2562.jspobj_id=1689&mm_id=4172.

Αντίστοιχα, ο βασιλιάς της Ερέτριας, ο οποίος μπορεί συμβατικά να αποκαλείται «απόγονος του Αΐκλου», και οι Ερετριείς ευγενείς θα αρνούνται να παραδώσουν την παλιά τους πρωτεύουσα (Λευκαντί) και να αποποιηθούν την κυριαρχία τους στο Ληλάντιο πεδίο για πολλούς λόγους. Μπορούν να υποστηρίξουν ότι αυτοί είναι οι άμεσοι απόγονοι του Αΐκλου, που συγγενείς τους ζουν ακόμη στην Παλαιά Ερέτρια

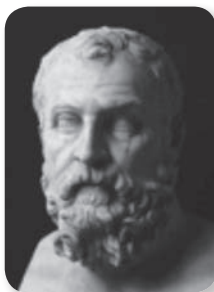

(Ξηρόπολη), και δεν είναι δυνατόν να εγκαταλείψουν ανυπεράσπιστο προγονικό έδαφος, ακόμα και αν βρίσκεται δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα μακριά από τη νέα τους πόλη. Μπορούν να επικαλεστούν ακόμα και την ίδια τη λατρεία του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, που ο ίδιος ο βασιλιάς τους τελεί εκεί, δείχνοντας τον βωμό του, η οποία προέρχεται από το Ληλάντιο πεδίο, κατά τον Ομηρικό Ύμνο εις Απόλλωνα, και που ουδμία σχέση έχει με τη θέση της Νέας Ερέτριας, απέναντι από τον Ωρωπό. (Berard 1972 του ίδιου 1978 του ίδιου 1983 του ίδιου 1986·Μαζαράκης-Αινιάν 2000 του ίδιου 2005·Βασιλείου-Δαμβέργης 2014, σ. 316-329).

Και εδώ, όπως και στην Ιλιάδα, μπορεί η συζήτηση να καταλήγει σε προειδοποιήσεις και απειλές, οι οποίες και τελικά οδηγούν στο ξέσπασμα του Ληλαντίου Πολέμου, στην καταστροφή της Παλιάς Ερέτριας/Ξηρόπολης από τους Χαλκιδίεις και την κατάληψη του Ληλαντίου πεδίου. Επειδή πρόκειται για δημόσια συζήτηση πριν την κήρυξη πολέμου, πρέπει στην κατασκευή των επιχειρημάτων και τη συγκρότηση των συλλογισμών να λάβουμε υπ' όψη τις δημηγορίες των Αθηναίων, των Κορινθίων και των Κερκυραίων στην Εκκλησία του Δήμου στην Αθήνα και στο συνέδριο της Πελοποννησιακής Συμμαχίας στη Σπάρτη πριν το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού Πολέμου, τις οποίες παραθέτει ο Θουκυδίδης (Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 1, 24-55).

β) Αθηναίοι αριστοκράτες και εκπρόσωποι των κατώτερων τάξεων επιχειρηματολογούν ενώπιον του Σόλωνα, αντιδρώντας στις μεταρρυθμίσεις του 594 π.Χ.

Στην ενότητα «Μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα», αφού παρουσιάσουμε τις ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες στην Αθήνα των αρχών του 6ου αιώνα π.Χ., θα εξηγήσουμε τους στόχους των μέτρων του Σόλωνα για το κράτος, τη λειτουργία του πολιτεύματος και των δικαστηρίων και την οικονομική ζωή της πόλεως. Στη συνέχεια, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα απόσπασμα από τον βίο Σόλων του Πλουτάρχου, ή από τις πολιτικές ελεγείες του νομοθέτη, διδάσκοντάς το από μετάφραση, για να δείξουμε από τις αρχαίες πηγές τους στόχους της σολωνείας νομοθεσίας (Andrewes 2008 Bostford & Robinson 2003·Baslez 2013·Botsford & Robinson 2003 Mossé 2001·της ίδιας 1999·Osborne 2000·Rhodes 2006 Σακελλαρίου 2012 του ίδιου 2007·Schuller 1999·Wilcken 1976).

Σόλων, Άρειος Πάγος.

<https://ohifront.wordpress.com/2014/07/05/o-archaios-sofos-kai-politikos-solon-o/>

Σόλων, *Ἐλεγείες*, απ. 4 M. West.

ἡμετέρη δὲ πόλις κατὰ μὲν Διὸς οὔποτ' ὀλεῖται
αἴσαν καὶ μακάρων θεῶν φρένας ἀθανάτων·
τοίη γὰρ μεγάλθυμος ἐπίσκοπος ὀβριμοπάτρη
Παλλὰς Ἀθηναίη χεῖρας ὑπερθεν ἔχει·
αὐτοὶ δὲ φθείρειν μεγάλην πόλιν ἀφραδίησιν 5
ἄστοι βούλονται χρήμασι πειθόμενοι,
δήμου θ' ἡγεμόνων ἄδικος νόος, οἷσιν ἐτοῖμον
ὑβριος ἐκ μεγάλης ἄλγεα πολλὰ παθεῖν·
οὐ γὰρ ἐπίστανται κατέχειν κόρον οὐδὲ παρούσας
εὐφροσύνας κοσμεῖν δαιτὸς ἐν ἡσυχίῃ 10

.....
πλουτέουσιν δ' ἀδίκους ἔργμασι πειθόμενοι
.....

οὔθ' ἱερῶν κτεάνων οὔτε τι δημοσίων
φειδόμενοι κλέπτουσιν ἀφαρπαγῆ ἄλλοθεν ἄλλος,
οὐδὲ φυλάσσονται σεμνὰ Δίκης θέμεθλα,
ἢ σιγῶσα σύνοιδε τὰ γιγνόμενα πρό τ' ἐόντα, 15
τῷ δὲ χρόνῳ πάντως ἦλθ' ἀποτεισομένη,
τοῦτ' ἦδη πάσῃ πόλει ἔρχεται ἔλκος ἄφυκτον,
ἔς δὲ κακὴν ταχέως ἦλυθε δουλοσύνην,
ἢ στάσιν ἔμφυλον πόλεμόν θ' εὐδοντ' ἐπεγείρει,
ὃς πολλῶν ἐρατὴν ὤλεσεν ἡλικίην· 20
ἐκ γὰρ δυσμενέων ταχέως πολυήρατον ἄστῳ
τρύχεται ἐν συνόδοις τοῖς ἀδικέουσι φίλους.
ταῦτα μὲν ἐν δήμῳ στρέφεται κακά· τῶν δὲ πενιχρῶν
ἰκνέονται πολλοὶ γαῖαν ἐς ἄλλοδαπὴν
πραθέντες δεσμοῖσι τ' ἀεικελίοισι δεθέντες 25

.....
οὔτω δημοσίον κακὸν ἔρχεται οἴκαδ' ἐκάστωι,
αὔλειοι δ' ἔτ' ἔχειν οὐκ ἐθέλουσι θύραι,
ὑψηλὸν δ' ὑπὲρ ἔρκος ὑπέρθορεν, εὔρε δὲ πάντως,
εἰ καὶ τις φεύγων ἐν μυχῶι ἦι θαλάμου.

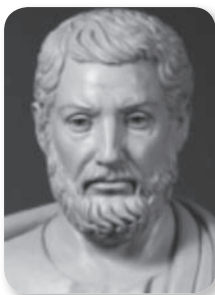
Εν συνεχείᾳ, μπορούμε να κατασκευάσουμε δύο αγορεύσεις, που θα λαμβάνουν χώρα στις υπώρειες της Ακρόπολης, όπου βρισκόταν το πρυτανεῖο και ο Ἄρειος Πάγος (δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πού συνερχόταν η Εκκλησία του Δήμου τόσο πρῶιμα), εκ των οποίων τη μία θα κάνει ένας μαθητῆς υποδουόμενος κάποιον αριστοκράτη, ενώ την ἄλλη κάποιος Αθηναῖος προερχόμενος από τις κατώτερες τάξεις των διακοσιομέδινων και των Θητῶν (που δεν είχαν περιουσία). Ο Αθηναῖος αριστοκράτης θα υποστηρίζει ὅτι κακῶς ο Σόλων θέσπισε την αποκοπή των χρεῶν, αφού η γη των φτωχῶν χρεωμένων μικροκαλλιεργητῶν (και πουλημένων ως δούλων) ήταν δίκαια υποθηκευμένη για χρήματα που τους είχαν δανείσει οι πλούσιοι ευγενεῖς και δεν

τα είχαν επιστρέψει. Επίσης, μπορεί να υποστηρίζει ότι ο Σόλωνας κακώς έδωσε πολιτικά δικαιώματα εκλογής σε αξιώματα στις κατώτερες τάξεις, αφού οι προερχόμενοι από αυτές δεν είχαν ούτε τη μόρφωση, ούτε την ικανότητα να τα ασκήσουν επάξια στην πολιτική ζωή των Αθηνών. Αντίστοιχα, ο εκπρόσωπος των φτωχών Αθηναίων θα εγκωμιάζει τον Σόωνα για τη *χρεῶν ἀποκοπή* και την επιστροφή στην πατρίδα των πουλημένων ως δούλων για χρέη, αλλά θα προβάλλει με έμφαση το αίτημα του αναδασμού της γης, καθώς η νομοθετική ρύθμιση της σολώνειας ρήτρας δεν έλυσε το πρόβλημα της επιβίωσης των κατώτερων τάξεων, ενώ άφηνε εξαιρετικά προνόμια στους πλουσίους.

γ) Κλεισθένης και Ισαγόρας συζητούν στην Εκκλησία του Δήμου για την πολιτική μορφή που υποστηρίζουν.

Ο Κλεισθένης και η Αρχαία Αγορά της Αθήνας.

<https://el.wikipedia.org/wiki/Κλεισθένης>

<https://www.trip2athens.com/el/see-n-do/attractions/dontmiss/attraction-444/>

Στη διδακτική ενότητα για την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Αθήνα από τον Κλεισθένη, θα ακολουθήσουμε ανάλογη πορεία διδασκαλίας. Αφού αναφερθούμε στην εκστρατεία του βασιλιά Κλεομένη με τον σπαρτιατικό στρατό, καθ' υπόδειξη του Μαντίου των Δελφών, στην Αθήνα, και την ακόλουθη έξωση του τυράννου Ιππία, το 510 π.Χ., θα μιλήσουμε για τις διαμάχες των αριστοκρατικών γενών σχετικά με τη μορφή του πολιτεύματος. Θα δώσουμε έμφαση στις κύριες προτάσεις πολιτειακής μορφής που προτάθηκαν, δηλαδή στην πρόταση του Ισαγόρα για επιστροφή στο προηγούμενο πολίτευμα του Σόωνα με ισχυρό θεσμικά στα πολιτικά πράγματα τον ρόλο της αριστοκρατίας και στην πρόταση του Κλεισθένη για δημοκρατία. Η πρόταση του Ισαγόρα υπερασπιζόταν τα θεσμικά δικαιώματα της αριστοκρατίας στο πολίτευμα και την κοινωνική οργάνωση των γενών, η οποία υπήρχε από πριν, ενώ ο Κλεισθένης πρότεινε ένα αντιπροσωπευτικό πολίτευμα άμεσης δημοκρατίας, το οποίο, για την εκλογή των εκπροσώπων του, προϋπέθετε την αλλαγή της δομής του κοινωνικού και πολιτικού σώματος. Η πρότασή του έγινε δεκτή από τον αθηναϊκό δήμο και ο Ισαγόρας εξορίστηκε.

Το πολίτευμα του Κλεισθένη χώρισε τις περιοχές της Αττικής σε τρία μέρη και, παίρνοντας το 1/3 από καθμία (τριπύες), κατασκεύαζε μία νέα φυλή. Έτσι δημι-

ούργησε, με τρόπο τεχνητό, τις δέκα φυλές των Αθηναίων, οι οποίες δεν είχαν σημαντικούς συγγενικούς δεσμούς εσωτερικά, αποδυναμώνοντας την παλιότερη κοινωνική οργάνωση των γενών. Η νέα δομή του κοινωνικού και πολιτικού σώματος είχε επίπτωση και στη δομή και οργάνωση του στρατού, όπως και στην επάνδρωση και δομή του πολεμικού ναυτικού (Βλ. γενικά Andrewes 2008. Bostford & Robinson 2003. Baslez 2013. Botsford & Robinson 2003. Chester 1991. Mossé 2001, της ίδιας 1999. Osborne 2000. Rhodes 2005. Schuller 1999 Wilcken 1976. Ειδικότερα βλ. Fornara 1991. Larsen 1948. Rhodes 2005. Σακελλαρίου 2012. Τραυλός 2005).

Στη σχολική τάξη μπορούμε να συγκροτήσουμε, με βάση τις πηγές, μία δημηγορία, όπου ο Ισαγόρας θα υπερασπίζεται το παλαιότερο πολίτευμα και μία όπου ο Κλεισθένης θα εξηγήσει τις αρετές της δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, ο Ισαγόρας μπορεί να υποστηρίξει τη σταθερότητα των παλαιότερων θεσμών (Εννέα άρχοντες, Βουλή του Αρείου Πάγου), κοντά στους θεσμούς που θέσπισε ο Σόλωνας (Ηλιαίας, Βουλή των Τετρακοσίων), καθώς και την ικανότητα και την εμπειρία των αριστοκρατικών γενών, προβαίνοντας και σε κάποιες παραχωρήσεις, όπως λ.χ. φοροελαφρύνσεις για τους φτωχούς. Η δημηγορία του Κλεισθένη θα περιλαμβάνει τη δομή και τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, τονίζοντας τον χωρισμό σε φυλές και την ανάδειξη εκπροσώπων της Βουλής των Πεντακοσίων και των πρυτάνεων, και θα εκθέτει τις αρετές της γενικής συμμετοχής των πολιτών σε αυτό, στο πλαίσιο της άμεσης δημοκρατίας.

δ) Συζήτηση στην Εκκλησία του Δήμου της Ερέτριας πριν την περσική πολιορκία και καταστροφή το 490 π.Χ.

Οι ευγενείς της Ερέτριας Εύφορβος και Φίλαγρος το 490 π.Χ. στην Εκκλησία του Δήμου της απειλούμενης από τους Πέρσες Ερέτριας, που επισείουν τον κίνδυνο της καταστροφής και της ατίμωσης και προτείνουν παράδοση, και σε εκπρόσωπο του λαού που υμεραμύνεται της αντίστασης της πόλης (Andrewes 2008. Bostford & Robinson 2003. Baslez 2013. Botsford & Robinson 2003. Chester 1991. Holland 2006. Lazenby 1993. Mossé 2001. Mossé 1999. Osborne 2000. Schuller 1999. Wilcken 1976). Οι ευγενείς θα προβάλλουν επιχειρήματα σχετικά με το μέγεθος της περσικής στρατιάς, τη βιαιότητα των Περσών στην καταστολή επαναστάσεων και στις επιθετικές τους δράσεις, λόγω και της πρόσφατης εμπειρίας τους στην Ιωνική Επανάσταση (499-494 π.Χ.), την καθοδήγηση του Δάτη και του Αρταφέρνη από τον Ιππία, που είχε ζήσει στην Ερέτρια και ήξερε καλά την περιοχή, την έλλειψη σημαντικής συμμαχικής βοήθειας, την ανεπάρκεια του αρχαϊκού τείχους, την αδυναμία διαφυγής σε περίπτωση πολιορκίας. Ο εκπρόσωπος του δήμου θα προβάλλει επιχειρήματα σχετικά με την ισχύ του ερετρικού ιππικού, την αποστολή στην Ερέτρια των Αθηναίων κληρούχων του Ληλαντίου πεδίου, την εμπειρία των Ερετριέων από τον πρόσφατο πόλεμο στη Μικρά Ασία, τη δυνατότητα άμυνας μέσα στο αρχαϊκό τείχος της πόλεως, την αγάπη για την πατρίδα που ίδρυσαν οι πρόγονοί τους και ο ίδιος ο πρόγονος των αριστοκρατών, που ήταν θαμμένος στο Ηρώο της Δυτικής Πύλης (Βασιλείου-Δαμβέργης 2014, σ. 281-368).

Η ρητορική αυτή άσκηση θα γίνεται πάντα με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού στον σχεδιασμό της και μπορεί να εφαρμόζεται σε περιπτώσεις ιστορικών προσώπων,

είτε έχει σωθεί ο λόγος στις φιλολογικές πηγές τους είτε όχι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα έχει όταν δεν έχει σωθεί ο ίδιος ο λόγος του ιστορικού προσώπου που δραματοποιούμε, αλλά τον αναπλάθουμε από τα ιστορικά στοιχεία που σώζουν οι γραπτές πηγές και τα μνημεία. Η διδακτική αυτή προσέγγιση είναι κατάλληλη προς εφαρμογή και στη βυζαντινή-μεσαιωνική και νεότερη ιστορία στη Β΄ Γυμνασίου, Α΄ και Β΄ Λυκείου αντίστοιχα, και στο Δημοτικό υπό όρους, με τα ίδια μεθοδολογικά εργαλεία και ανάλογα με το σχολείο όπου πραγματοποιείται.

ε) Ένας Αθηναίος κατηγορεί τον Θεμιστοκλή ότι χρησιμοποιεί τη δόξα του για να γίνει τύραννος και εκείνος απολογείται και υπερασπίζεται τον εαυτό του ενόψει οστρακισμού.

Σ' αυτήν τη διδακτική ενότητα θα αναφερθούμε στην πρόβλεψη του Θεμιστοκλή, τη νίκη στη Σαλαμίνα και τη συνακόλουθη πολιτική κατάσταση στην Αθήνα κατά την πρώιμη κλασική εποχή. Αντίθετα με τους υπόλοιπους Αθηναίους, ο Θεμιστοκλής δεν πίστευε ότι η περσική απειλή είχε εκλείψει. Έτσι, κατάφερε να πείσει τους Αθηναίους να χρησιμοποιήσουν το ασημί από το Λαύριο για τη ναυπήγηση διακοσίων περίπου τριήρων το 483/482 π.Χ., με πρόφαση την υποτιθέμενη απειλή από τη δωρική Αίγινα. Έτσι, κατά τη Ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ., το αθηναϊκό ναυτικό διέθετε περίπου τα μισά πλοία του ελληνικού στόλου. Η διορατικότητά του και ο στρατηγικός του σχεδιασμός χάρισε τη νίκη στον ελληνικό στόλο και εξάλειψε την περσική απειλή (Botsford & Robinson 2003· Lazenby 1993, Strauss 2004. <http://users.sch.gr/cosmathan/salamis/themistocles.htm>).

Ο Θεμιστοκλής και το θεμιστόκλειο τείχος των Αθηνών στην περιοχή του Διπύλου. Η ανακατασκευασμένη τριήρης Ολυμπιάς.
http://impschool.gregerga-emeres16-17imagesetos16-17gymnasioa_gyma3istoria1.pdf, <http://wikimapia.org/8372154/el/Θεμιστόκλειο-τείχος>, <https://www.dikaiologitika.greidhseiskoinonia157883i-triiris-olympias-sti-marina-zeas-gia-tis-ekdiloseis-imeres-thalassas-2017>

Με νέο τέχνασμα κατόρθωσε να τειχιστεί η Αθήνα με το «θεμιστόκλειο τείχος», το τείχος του Πειραιά και να αρχίσει η ανοικοδόμηση της πόλεως. Ωστόσο, σύντομα επικράτησε το αριστοκρατικό, φιλοσπαρτιατικό κόμμα και ο Θεμιστοκλής παραγκωνίστηκε. Οι Αθηναίοι τον κατηγορήσαν ότι έκανε σφάλματα και παρεκτροπές και τε-

λικά το 471 π.Χ. εξοστρακίστηκε, επειδή άλλοι τον φθονούσαν και άλλοι φοβούνταν ότι με την υπεροχή του θα κινδύνευε η δημοκρατία (Andrewes 2008. Bostford & Robinson 2003. Baslez 2013. Chester 1991. Holland 2006. Mossé 2001. Mossé 1999. Osborne 2000. Πελεκίδης 2005. Schuller 1999. Wilcken 1976. Ειδικότερα βλ. Fornara 1991. Larsen 1948. Rhodes 2005. Σακελλαρίου 2012. Hornblower 2005). Στη διδασκαλία μπορούμε να συγκροτήσουμε δύο ή τέσσερις μικρούς ρητορικούς λόγους, με βάση τις πληροφορίες που αντλούμε από τον Πλούταρχο, τον Θουκυδίδη και τον Διόδωρο Σικελιώτη, όπου κάποιος πολιτικός αντίπαλος του Θεμιστοκλή θα τον κατηγορεί και ο Θεμιστοκλής θα αντικρούει τις κατηγορίες. (Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική βιβλιοθήκη, ΙΑ', 55-57, Πλούταρχος, *Θεμιστοκλής* 23-31, Θουκυδίδης, Ιστορία, Α', 137-138). Αν υπάρξει δευτερολογία, θα συγκροτηθεί μία μικρή τετραλογία, που θα μοιάζει με τις τετραλογίες του Αντιφώντα. Οι λόγοι υποτίθεται ότι εκφωνήθηκαν στην Εκκλησία του Δήμου πριν την ψηφοφορία για εξοστρακισμό.

➤ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εφαρμογή της διδακτικής αυτής προσέγγισης έγινε ευκαιριακά σε πολλές διδακτικές ενότητες αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και νεοελληνικής γλώσσας σε σχολικό και πανεπιστημιακό περιβάλλον. Όπου υπήρξε δυνατότητα συγκρότησης πειραματικής ομάδας και ομάδας ελέγχου, τα αποτελέσματα έδειξαν σημαντική βελτίωση 20% επί του συνόλου, ή 2-3 μονάδες σε 20/βάθμια κλίμακα στο Μ.Ο. του τμήματος στο τέλος του τριμήνου ή του τετραμήνου. Αντίστοιχα, στο πανεπιστήμιο ήταν τα αποτελέσματα όσων παρακολουθούσαν και συμμετείχαν στις δράσεις, αντίθετα με όσους δεν παρακολουθούσαν και διάβασαν από βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία Ξενόγλωσση

- Allen, S.H. (1999). *Finding the Walls of Troy*, University of California Press.
- Anderson, G., (επιμ.) (2004). *Reinventing the Museum*, Rowman & Littlefield Publ., Inc.
- Andrewes, Ant. (2008), *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Azoulay, V. (2015), *Περικλής*, Αθήνα: Πόλις.
- Baslez, M.-Fr. (2013), *Πολιτική ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bauer, S.W. (2007), *The Battle for Troy, The History of the Ancient World*, Norton.
- Berard, Cl. (1972), *Le sceptre du prince*, *MusHelv.* 29, 3, 219-227.
- Berard Cl. (1978), «Topographie et urbanisme de l'Eretrie archaïque: L'Heroon», στο *Eretria VI*, Βέρνη, 8, 89-95.
- Berard, Cl. (1983), *L'heroisation et la formation de la cite: Un conflit ideologique*, Στο *Architecture et societe de l'archaisme grec a la fin de la republique romaine. Actes du colloque international organise' par le Centre National de la Recherche Scientifique et l'Ecole Francaise de Rome*, Ρώμη 2-4 Δεκεμβρίου 1980, Παρίσι και Ρώμη, 43-59.
- Berard, Cl. (1986), "Apollon Port-laurier", *Δεσμός*, 11-12, σελ. 7-10.
- Blegen C. (1963), *Troy and the Trojans*, London: Publisher Thames and Hudson.

- Boardman, J. (1996), *Οι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Botsford, G. W.- Robinson, C.A. (2003), *Αρχαία ελληνική ιστορία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Buckley, T. (1996), *Aspects of Greek History 750-323 B.C.*, Routledge.
- Butler, Howard (2005), *The Story of Athens*, Kessinger Publishing.
- Camp, J.M. (2005), *Η αρχαία αγορά της Αθήνας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Chester, G. (1991), *A History of the Ancient World*, Oxford University Press.
- Coldstream, J.N. (1998), *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Fannon, S.P. 2000, *The Fantasy Role-Playing Gamer's Bible*, Jacksonville: Ob. Studios.
- Fornara Charles W., Loren J. Samons II, (1991), *Athens from Cleisthenes to Pericles*. Berkeley: University of California Press.
- Gloltz, G. (2010), *Η ελληνική "πόλις"*, Αθήνα ΜΙΕΤ.
- Gygax, G. (1987), *Role-Playing Mastery*, New York: Perigee Books.
- Holland, Tom (2006), *Η Περσική Φωτιά*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Hooper-Greenhill, E. (2000), *Museums & the Interpret. of Visual Culture*, London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E., (επιμ.) (1999), *The Educational Role of the Museum*, Leicester Readers in Museum Studies, London: Routledge.
- Hornblower, S. (2005), *Ο ελληνικός κόσμος 479-323 π.Χ.*, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Hornblower, S. & Spawforth A. (1996), *Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press.
- Huberman, M. (1992), Teacher development and instructional mastery, In A. Hargreaves & M.G. Fullan (Eds), *Understanding Teacher Development*, New York: Cassel, 122-142.
- Larsen, J.A. O. (1948), Cleisthenes and the development of the theory of democracy in Athens, *Essays in political theory presented to G.H. Sabine*, Ithaca.
- Latacz, J. (2004), *Troy and Homer: Towards a Solution of an Old Myster*, Oxford Univ. Press.
- Latacz, J. (2000), *Όμηρος: ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Latacz, J. (2001), *Η Τροία και ο Όμηρος*, Αθήνα: Πατάκης.
- Lazenby, J.F. (1993), *The Evidence. The Defence of Greece 490-479 B.C.*, Aris & Phillips Ltd.
- Laws, D.R. (2002), *Robin's Laws of Good Game Mastering*, USA: Steve Jackson Games Inc.
- Lemos, I.S. (2010), "The excavations at Lefkandi-Xeropolis, 2003-8", *BICS* 53.2, 2010, 134-5.
- Mossé, Cl. & Schnapp-Gourbeillon, A. (2011), *Επίτομη ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Mossé, Cl. (2002), *Οι θεσμοί στην κλασσική Ελλάδα*, Αθήνα: Μεταίχιμιο.
- Mossé, Cl. (2001), *Η αρχαϊκή Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Mossé, Cl. (1999), *Αθήνα: ιστορία μιας δημοκρατίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Osborne, R. (2000), *Η γένεση της Ελλάδας 1200-479 π.Χ.*, Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Popham, M., Touloupa, E. & Sackett, L.H., (1982), The hero of Lefkandi, *Antiquity* 56, 218, 1982, 169-174.
- Popham, M.R., Calligas, P.G., Sackett, L.H., (1993), *Lefkandi II: the Protogeometric Building at Toumba*, part 2: Supplementary volume 23, British School at Athens.
- Rhodes, P.J. (2005), *A History of the Classical Greek World*, Blackwell Publishing.
- Romilly, J. de (2004), *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός: Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Schuller, W. (1999), *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Strauss, B. (2004), *The Battle of Salamis: The Naval Encounter That Saved Greece-and Western Civilization*, Simon and Schuster.

- Vermeule, Emily (1983), *Ελλάς: Εποχή του χαλκού*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wade-Grey, H.T. (1945), The Question of Tribute in 449/8 B.C., *Hesperia*, 14, 3: (July-Sept. 1945), σ. 212-229.
- Werner, P. (1996), Interdisciplinary programming. An idea whose time has gone again. *Teaching Elementary Physical Education*, 6, 28-30.
- Wilcken, U. (1976), *Αρχαία ελληνική ιστορία*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ελληνόγλωσση

- Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σ. (2008), *Η απονομή της Δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Αναστασιάδης, Π. (2000), *Στον αιώνα της Πληροφορίας*, Αθήνα: Λιβάνη.
- Ασλανίδου, Σ. (2010), *Εκπαιδευτική Τεχνολογία. Από την ΟΑ στην ψηφιακή αγωγή*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Βάμβουκας, Μ. (1994), *Εισαγωγή στην ψυχοπνευματική έρευνα και μεθοδολογία*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Βασιλείου-Δαμβέργης, Αλ.-Ν., Ιω. (2014), *Η γεωπολιτική οργάνωση της αρχαίας Εύβοιας (1050-27 π.Χ.)*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βασιλείου-Δαμβέργης, Αλ.-Ν., Ιω., (2002), *Αρχαίες θέσεις στην Εύβοια, από την πρωτογεωμετρική έως την ρωμαϊκή εποχή (1050 π.Χ.-200 μ.Χ.)*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βασιλείου-Δαμβέργης, Αλ.-Ν., Ιω. (2017), Διαθεματική πρόταση διδακτικής της τοπικής ιστορίας σε μικρή κλίμακα για την Εύβοια: η αρχαία, ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Ερέτρια, Στο: *Πρακτικά 6ου Πανελληνίου Συνεδρίου Σύγχρονες Τάσεις και Πρακτικές στη Διαχείριση της Σχολικής Τάξης*, Δράμα 24 και 25 Νοεμβρίου 2017, 343-352.
- Βασιλείου-Δαμβέργης, Αλ.-Ν., Ιω. (2015), Ο Α΄ και ο Β΄ Μεσοσηνιακός Πόλεμος σε σχέση και σύγκριση με τον Ηλάντιο Πόλεμο. Συμβολή της συνεξέτασης των δύο περιόδου σύγχρονων πολέμων στην κατανόηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών του 8ου και του πρώτου μισού του 7ου αιώνα π.Χ., Στο: *Πρακτικά Θ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 2015 (υπό έκδοση).
- Βασιλείου-Δαμβέργης, Αλέξανδρος-Νεκτάριος, Ιω. (2016), Η σημασία των θαλάσσιων περασμάτων προς τον Β. Ευβοϊκό κόλπο από τους μυθικούς χρόνους μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., Στο: *Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, επ. Β. Κοντονάσιος, Χ. Κοντογεωργάκη, Αλμυρός Βόλου 14-16 Οκτωβρίου 2016, 179-212.
- Βασιλικού, Ντ. (1995), *Μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Βιδάκη, Ε. (2002), Διαθεματική-Ολική προσέγγιση στη Διδασκαλία και τη Μάθηση με τη Βοήθεια των Νέων Τεχνολογιών: Μια κριτική εκπαιδευτική έρευνα δράσης, *Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση*, Τόμος Α΄, *Πρακτικά 3ου Συν. ΕΤΠΕ*, 26-29 Σεπτ. 2002, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Γιαννακοπούλου, Ε. (1994), *Η Πληροφορική στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κασσωτάκης, Μ. & Φλουρής, Γ. (2005), *Μάθηση και διδασκαλία. Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση της διδασκαλίας*, Αθήνα.
- Κογκούλη, Ι. (2005), *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κόλλιας, Α. (1993), *Οι υπολογιστές στη διδασκαλία και τη μάθηση*, Αθήνα: ΙΩΝ.
- Κυρτάτας, Δημήτρης-Ράγκος, Σπ. Ι., *Η Ελληνική Αρχαιότητα: Πόλεμος - Πολιτική - Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Αλ. (2000), *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Μαζαράκης-Αινιάν, Αλ. (2005), *Πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι: Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδος, Ιστορία των Ελλήνων, 2: Αρχαίοι χρόνοι*, Αθήνα: Δομή, 38-81.
- Μακράκης, Β. (επιμ.) (2001), *Νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση και στην εκπαίδευση από απόσταση*, Πρακτικά Πανελλ. Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή, Ρέθυμνο: Ατραπός.
- Ματσαγούρας, Η. (2002), *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ξωχέλλης, Π. (2010), *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Πελεκίδης, Χρ. (2005), «Πεντηκονταετία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 3, Αθήνα: Δομή, 60-108.
- Πηγιάκη, Κ. (1999), *Προετοιμασία, σχεδιασμός και αξιολόγηση διδασκαλίας*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2011), *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, Αθήνα: Πολιτεία.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (2005), Πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι: Εθνικές ομάδες του ελληνικού χώρου, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2: Αρχαίοι χρόνοι, Αθήνα: Δομή, 14-23.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (2005), «Πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι: Χαρακτήρας των αρχαίων ελληνικών κρατών», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 2: Αρχαίοι χρόνοι, Αθήνα: Δομή, 26-37.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (2007), *Πόλις: ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (2012), *Η αθηναϊκή δημοκρατία*, Ηράκλειο: Παν. Εκδόσεις Κρήτης.
- Τραυλός, Ιωάννης (2005), *Η πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα: Καπόν.
- Χατζηδήμου, Δ. (2010), *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Χρυσάφιδης, Κ. (2003), *Βιωματική - επικοινωνιακή διδασκαλία. Η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*, Αθήνα: Gutenberg.